

MARKAZIY OSIYO TASAVVUFIDA KOMIL INSON KONSEPSIYASINING TARIXIY-FALSAFIY EVOLYUTSIYASI

Tursunkulova Shaxnoza Tuychiyevna
Falsafa fanlari doktori (DSc), professor v.b.
Alfraganus universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrası
E-mail: shaxnozaxon058@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyo tasavvufida komil inson g'oyasining tarixiy-falsafiy mazmuni Hakim Termiziy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va Naqshbandiya an'analari misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Inson kamoloti faqat individual ruhiy kechinma sifatida emas, ma'rifat, nafs tarbiyasi, axloqiy tanlov, ruhiy intizom va ijtimoiy mas'uliyatni birlashtiruvchi normativ jarayon sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: komil inson, tasavvuf, falsafiy antropologiya, ma'rifat, nafs tarbiyasi, axloqiy kamolot.

KIRISH

Komil inson g'oyasi Sharq falsafiy tafakkurida insonning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi, axloqiy nuqsonlarni yengishi va bilim orqali ma'naviy yetuklikka intilishini ifodalovchi muhim mavzulardan biridir. Tasavvuf doirasida bu g'oya qalb tarbiyasi, nafsni nazorat qilish, ma'rifat, ixlos, xizmat va ilohiy haqiqatga yaqinlashish kabi masalalar bilan bog'lanadi. Biroq "komil inson" tushunchasini barcha davr va maktablarda aynan bir xil mazmunga ega bo'lgan tayyor formula deb qabul qilish tarixiy tafovutlarni yashiradi.

Markaziy Osiyo tasavvufida inson kamolotiga oid qarashlar diniy-ilmiy muhit, turkiy va forsiy adabiy ifoda, ruhiy tarbiya amaliyotlari, tariqat institutlari va kundalik ijtimoiy hayot bilan o'zaro ta'sirda rivojlangan.

Maqolada komil inson konsepsiyasining tarixiy-falsafiy mazmunini turli Markaziy Osiyo an'analari misolida qiyoslash va ularning umumiy normativ tomonlari bilan farqli jihatlari aniqlanadi. "Komil inson" iborasi tarixiy matnlarda ishlatilgan barcha ideal obrazlarning sinonimi sifatida emas, balki insonning bilish, axloqiy tanlov, ruhiy tarbiya va jamiyatdagi mas'uliyati haqida fikr yuritish uchun ishlatiladigan tahliliy kategoriya sifatida dolzarbdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tarixiy-qiyosiy, germeneytik va falsafiy-antropologik yondashuvlarni birlashtiradi. Tarixiy-qiyosiy metod har bir mutafakkirning qarashlarini o'z davri va matn janri doirasida o'rganadi. Germeneytika "valoyat", "ma'rifat", "nafs", "maqom", "hol" va "suluk" atamalarining matndagi vazifasini aniqlashga xizmat qiladi. Falsafiy-antropologik tahlil esa insonning bilish qobiliyati, irodasi, axloqiy tanlovi, o'zini o'zgartirish imkoniyati va ijtimoiy munosabatlarini markazga qo'yadi.

Asosiy mazmuni

Hakim at Termiziy (820-932) merosida valoyat masalasi insonning ma'naviy maqomi, ilohiy yaqinlik va ruhiy kamolotga doir muhim nazariy mavzulardan biridir. Uning "Navodir ul-usul fi ma'rifat axbor ar-rasul" ("Rasululloh xabarlar haqidagi nodir usullar"), "Ilm ul-avliyo" ("Valiylar (yoki avliyolar) ilmi"), "Xatm ul-avliyo" ("Avliyolarning oxirgisi"), "Nazoir ul-Qur'on" ("Qur'on ibratlari") kabi asarlari bo'lib, "Xatm ul-avliyo" bilan bog'liq merosi valiylik tushunchasining dastlabki nazariy muhokamalarini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Termiziy an'anasida ma'rifat oddiy ma'lumotlar yig'indisi sifatida emas, insonning o'zini, niyatini va mas'uliyatini anglashiga daxldor jarayon sifatida talqin qilinishi mumkin. Bilimning qiymati uning axloqiy natijasidan ajralmaydi: takabburlikdan uzoqlashish, insonning o'z cheklanganligini anglash va munosabatlarda adolatli bo'lish ma'rifatning

amaliy mezonlariga aylanadi. Shu ma'noda komillik tashqi maqom yoki ijtimoiy e'tirof emas, ichki o'zgarish va mas'uliyat bilan bog'liq normativ mezondir.

Valoyat tushunchasining murakkabligi uning turli davrlarda turlicha nazariy izoh olganidadir. Shu sababli Termiziy qarashlarini keyingi tasavvuf metafizikasidagi barcha tushunchalarning tayyor manbasi deb ko'rsatish o'rniga, tarixiy davomiylik va o'zgarishni mustaqil dalillar bilan aniqlash maqsadga muvofiq. Uning merosi komil inson g'oyasining ilk nazariy qatlamlarini ko'rsatadi, lekin keyingi tariqatlarning barcha qarashlarini oldindan belgilab bergan deb qaralmasligi kerak.

Ahmad Yassaviy (tax. XI asr) merosi tasavvufiy fikrning turkiy tildagi ifodasi, axloqiy tarbiya va keng jamoatchilikka murojaat qilish usullari bilan ahamiyatlidir. Hikmatlarda nafsni tiyish, tavba, kamtarlik, ixlos va dunyoviy manfaatga haddan tashqari berilmaslik mavzulari insonning ichki tarbiyasi bilan bog'lanadi. Poetik shakl murakkab diniy-axloqiy g'oyalarni esda qoladigan obrazlar, takrorlar va og'zaki ijroga mos ifoda vositalari orqali yetkazish imkonini bergan.

Yassaviy an'anasidagi kamolot g'oyasini dunyodan butunlay uzilish bilan tenglashtirish biryoqlama bo'ladi. Dunyoviy manfaatga tanqidiy munosabat barcha ijtimoiy faoliyatni rad etish degani emas; asosiy masala niyat va amalning muvofiqligi, riyo va manmanlikdan qochish hamda ma'naviy mas'uliyatni kuchaytirishdir. Bu jihatdan hikmatlar nafaqat individual ruhiy holatni, balki insonning jamoa bilan munosabatini tartibga soluvchi axloqiy murojaatni ham ifodalaydi.

Najmiddin Kubro (1145-1221) va Kubraviya tariqati ruhiy idrok, murshid rahnamoligi va muntazam tarbiya bilan bog'liq masalalarni o'rganish uchun muhimdir. Ruhiy tajriba tasavvufda shaxsiy kechinma bo'lib qolmay, axloqiy va tarbiyaviy intizom ichida talqin qilinadi. "Hol" va "maqom" tushunchalari

orasidagi farq ruhiy holatning o'tkinchi xususiyati bilan muntazam sa'y-harakat orqali erishiladigan tarbiyaviy darajani ajratishga yordam beradi. Shu farq komillikni bir martalik ruhiy ko'tarinkilik emas, davomli o'zgarish jarayoni sifatida ko'rsatadi.

Kubraviya merosini zamonaviy psixologik kategoriyalar bilan to'liq tenglashtirish mumkin emas. Zamonaviy psixologik tushunchalar bilan qiyoslash ma'lum tahliliy imkoniyatlar yaratishi mumkin, ammo tarixiy tasavvuf terminlarining diniy-ontologik zaminini saqlash kerak. Aks holda, sulukning maqsadi va ma'nosi faqat ruhiy holatni boshqarish texnikasiga qisqarib qoladi. Kubraviya ta'limotiga ko'ra, inson kichik bir dunyo bo'lib, o'zida kichik dunyoga sig'uvchi barcha narsani jam etgan. U rang-yorug'lik ramziyligiga aniq ta'rif bergan, buni tasavvuf mashqlari jarayonida kuzatish mumkin, — bular dog' nuqtalari va aylanalar: qalb qora nurda namoyon bo'luvchi jarayonlardan o'tadi va ora-sira qora-qizil tusga kiradi, toki yashil rang paydo bo'lmaguniga qadar, ya'ni ilohiy marhamat darajasigacha ko'tarilmaguncha davom etadi.

Naqshband (1318-1389) va naqshbandiya tariqati inson kamolotini kundalik hayotdan uzib qo'ymaslik, ichki zikr va ma'naviy intizomni mehnat hamda jamiyatdagi mas'uliyat bilan uyg'unlashtirishga urg'u berishi bilan ajralib turadi. Naqshbandiy tasavvuf nazariyasi va amaliyotiga doir 13 ta asar yozgan. Ular orasida "Hayotnoma", "Dalili oshiqon", "Odob al-solikin" kabi asarlar alohida ahamiyatga ega. "Dil ba yor, dast ba kor" hikmati Naqshbandiyaga oid mashhur ifodalardan biri sifatida ma'naviy yo'nalish va amaliy faoliyatning birligini anglatadi. Bu an'anada komillik jamiyatdan chekinishning o'zi bilan o'lchanmaydi. Insonning ichki niyati kundalik vazifalar, halol mehnat, o'zgalarga munosabat va jamoat manfaatiga daxldor xatti-harakatlarda sinovdan o'tadi. Shu ma'noda Naqshbandiya tasavvufiy axloqning ijtimoiy o'lchamini ochib beradi. Biroq tariqat tarixini faqat ijtimoiy

faollik modeli sifatida talqin qilish ham to'g'ri emas: unda zikr, murshidlik, suluk va ma'naviy tarbiyaning diniy mazmuni saqlanadi.

Xoja Ahror Valiy (1404-1490) kabi keyingi naqshbandiy arboblarning merosi tasavvufning siyosiy va iqtisodiy hayot bilan munosabatini o'rganish imkonini beradi. Bu tarixiy tajriba tasavvufni jamiyatdan uzilgan xususiy ruhiy amaliyot sifatida emas, ba'zan jamoaviy institutlar, siyosiy vositachilik va ijtimoiy munosabatlar bilan tutashgan hodisa sifatida ko'rsatadi. Shu bilan birga, ijtimoiy ta'sir darajasi va uning mazmuni muayyan tarixiy vaziyatlar bo'yicha tekshirilishi lozim.

Xo'ja Ahror qalamiga mansub uch risola bizgacha yetib kelgan. Ulardan biri "Faqarot ul-orifin" ("Oriflar so'zlaridan parchalar") nomi bilan mashhur bo'lib, unda Xo'ja Ahrorning va ba'zi boshqa tasavvuf namoyandalarining tariqatga oid fikrlaridan namunalar keltirilgan. "Volidiya" risolasini Xo'ja Ahror o'z otasi iltimosiga ko'ra yozgan. Unda tariqat yo'liga kirgan kishining axloq-odobi, faqr va fano tushunchalari haqida so'z boradi. Bu risola o'z davrida mashhur bo'lib, Jomiy va Alisher Navoiylar u bilan yaqindan tanishganlar. Zahiriddin Muhammad Bobur esa uni forsiydan o'zbek tiliga she'riy tarjima qilgan. Uchinchi risola "Havroyiya" deb atalib, mashhur mutasavvuf shoir Abu Sa'id Abulhayrning (XI asr) ushbu "Havro" ("Hurar" yoki "Farishatalar") so'zi bilan boshlanuvchi bir ruboiyini sharhlashga bag'ishlangan.

Ko'rib chiqilgan tariqatlar komil inson g'oyasining turli tarkibiy jihatlarini namoyon qiladi. Hakim Termiziyda valoyat va ma'rifat muammosi; Ahmad Yassaviyda axloqiy poklanish va turkiy tildagi ma'rifiy murojaat; Najmiddin Kubro tariqatida ruhiy tajriba va suluk; Naqshbandiyada ichki intizom va kundalik faoliyat bilan bog'liq urg'ular ko'zga tashlanadi. Bu farqlarni qarama-qarshilik sifatida emas, inson kamolotining turli tomonlarini yorituvchi tarixiy talqinlar sifatida ko'rish mumkin.

Shu bilan birga, ushbu tariqatlarda umumiy normativ yo'nalish mavjud: nafsni jilovlash, niyat va amalni muvofiqlashtirish, ma'rifatni axloqiy xulq bilan tasdiqlash va insonning o'zidan tashqaridagi mas'uliyatini tan olish. Biroq umumiylik barcha nazariy masalalarda bir xillikni anglatmaydi. Har bir tushunchaning tarixiy vazifasi, matn janri va ta'limiy amaliyotdagi o'rni alohidadir.

Komil inson konsepsiyasi uch qatlamli tahliliy jihatga ega bo'lib, birinchidan, epistemologik jihat, yani insonning ma'rifat va o'zini anglash qobiliyati, ikkinchidan, axloqiy-irodaviy qatlam bu nafsni tarbiyalash, ixlos va xulqdir, uchinchisi, ijtimoiy-amaliy qatlam bo'lib mehnat, xizmat va boshqalar oldidagi mas'uliyat hisoblanadi. Ushbu qatlamlar tarixiy mutafakkirlarning o'zlari tuzgan qat'iy tasnif emas, balki bizning qiyoslash uchun ishlab chiqilgan analitik xulosamizdir. U turli manbalardagi o'xshashlik va tafovutlarni bir xil o'lchamlar asosida muhokama qilishga imkon beradi.

XULOSA

Markaziy Osiyo tasavvufida komil inson konsepsiyasi tarixdan tashqari, o'zgarmas ideal emas; u ma'rifat, axloqiy poklanish, ruhiy tarbiya va ijtimoiy mas'uliyatga turlicha urg'u bergan tarixiy-falsafiy ta'limotdir. Hakim Termiziy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va Naqshbandiya tariqatlarini qiyoslash inson kamolotining bir necha darajalarini ajratishga imkon beradi.

Komillikni ma'rifat, axloqiy-irodaviy tarbiya va ijtimoiy-amaliy mas'uliyat qatlamlarida tahlil qilish mumkin. Keyingi izlanishlarda asl matnlar va tarjimalarni qiyoslash, "nafs", "ma'rifat", "valoyat", "maqom" va "hol" terminlarining tarixiy semantikasini tiklash hamda tasavvufiy axloqning ijtimoiy amaliyotdagi ahamiyatini yanada chuqurroq o'rganish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Турсунов С., Муртазов Б. Научное мышление термизиев. — Т.: «Узбекистан», 2016. — 280 с.
2. Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. — Т.: Фан, 2005. — 232 б;
3. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. Истиқлол. — Т.; 1999. — 180 с.
4. Каттаев К. Тасаввуф алломалари. — Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. — 320 б;
5. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. — Т.: Ёзувчи, 1994. — 96 б.
6. Комилов Н. Тасаввуф. — Т.: Movarounnahr, O'zbekiston. 2009. — 20 б.